

Analysis of social dimensions Endowments Jame-o-elkheirat in the city of Yazd

Ahmad Kalateh sadati, Zahra Falakodin

Abstract

Humanitarianism is one of the historical features of Iranian society and endowment is one of the most important forms of helping Iranians. The Jame-o-elkheirat endowment letter is one of the largest historical endowments in Iran in the last years of the eighth century AH. Since most of the endowments of this endowment letter are related to Yazd province, the purpose of this study is to achieve the social dimensions of the endowment based on the text of the endowment letter. The present research has been done through the library method and data have been analyzed via content analysis. According to the purpose of the research, the dimensions of the comprehensive charity endowment are: religious, educational, helping and self-sacrifice, establishing endowments, and ensuring health. From the point of view of the present study, the "current" of the endowment, which is one of the pillars of the endowment letter, may not have been realized in today's context in the sense that the endowment intended. This issue has been mostly in the face of traditional Iranian society with modern society in which "money" and not "thiol" is the basis of exchange and economic development. Limitations of not buying and selling in these endowments and many other endowments of Iranian society is the most important challenge of "endowment" with a society whose modern market determines its relations and economic foundations. And the final point of the endowment for the health of the people is in this endowment letter, which can pave the way for many humanitarian actions and endowments in the conditions of our society today.

Keywords: Waqf, history of Iran, Jame-o-elkheirat, health Waqf, Seyed Rokn al-Din Yazd.

طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع الخیرات شهر یزد

احمد کلاته‌ساداتی^۱ زهرا فلک‌الدین^۲

پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۲۸

چکیده

یاری‌گری، یکی از ویژگی‌های تاریخی جامعه ایران، و وقف، یکی از مهم‌ترین اشکال یاری‌گری ایرانیان است. وقف‌نامه جامع‌الخیرات، یکی از بزرگ‌ترین موقوفه‌های تاریخی ایران در سال‌های پایانی قرن هشتم هجری است. از آنجایی که بخش عمده‌ای از موقوفات این وقف‌نامه مربوط به استان یزد است، هدف پژوهش حاضر، دستیابی به ابعاد اجتماعی وقف براساس متن وقف‌نامه است. پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای انجام گرفته است و با روش تحلیل محتوا داده‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. ناظر به هدف پژوهش، ابعاد وقف جامع‌الخیرات عبارت‌اند از: دینی - مذهبی، تعلیم و تربیت، یاری‌گرانه، کارگزاری موقوفات و سلامت. از منظر تحقیق حاضر، «جاری بودن» وقف که یکی از ارکان وقف‌نامه است، احتمالاً در شرایط امروز به آن معنایی که واقف منظور کرده است، تحقق نیافته باشد. این موضوع بیش از همه در مواجهه جامعه سنتی ایرانی با جامعه مدرن مربوط است؛ در جامعه مدرن «پول» و نه «تیول» مبنای مبادلات و توسعه اقتصادی است. محدودیت‌های عدم خرید و فروش و ترهین در موقوفات جامع‌الخیرات و بسیاری از موقوفات دیگر ایران، مهم‌ترین چالش «وقف» با شرایطی است که بازار مدرن تعیین‌کننده روابط و بنیادهای اقتصادی آن است؛ و نکته پایانی وقف جهت سلامتی مردم در این وقف‌نامه است که می‌تواند راه‌گشای بسیاری از اقدامات انسان‌دوستانه و وقفیات در شرایط امروز جامعه ما و اقدامات انسان‌دوستانه مرتبط با سلامت باشد. وقف به عنوان یک نهاد قدرتمند در

۱- دانشیار دانشکده علوم اجتماعی، بخش جامعه‌شناسی دانشگاه یزد، ایران. (نویسنده مسئول)

asadati1392@gmail.com

۲- دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد، ایران.

zahra.falakodin93@gmail.com

تاریخ ایران نیاز جدی به تحوّل در ابعاد مختلف به خصوص ابعاد اجتماعی دارد، تا بتواند اثرگذاری گذشته خود را بازیابد. مطالعات اجتماعی روی نگرش شهروندان به وقف و ابعاد اجتماعی آن و چالش‌های پیش روی وقف پیشنهاد می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: وقف، تاریخ ایران، جامع‌الخیرات، وقف سلامتی، سید رکن‌الدین، یزد.

۶۶

سال دوم، شماره ۷
پاییز ۱۳۹۹

طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع‌الخیرات شهر یزد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

وقف در لغت به معنای ایستادن، ماندن و آرام گرفتن است (عمید، ۱۱۰۰). وقف که از عبادات و از صدقات جاریه است، در اصطلاح فقهی، عقدی است که ثمره آن حبس اصل و تسبیل منافع است (تسبیل منافع یعنی صرف کردن مال در جهتی که واقف تعیین کرده است) (محقق حلّی، ج ۱، ۳۴۳؛ به نقل از عموعبدالهی و حاجی ابراهیم). همچنین ماده ۵ قانون مدنی وقف را این‌گونه تعریف می‌کند: «وقف عبارت است از اینکه عین مال، حبس و منافع آن تسبیل شود» (قانون مدنی، ۱۳۸۵). در واقع، سابقه تاریخی وقف در ایران به دوران پیش از اسلام می‌رسد و در آیین مهر و مهرپرستی و آیین یکتاپرستی زرتشتیان و در کتب و ادعیه مذهبی آن‌ها به خوبی ذکر گردیده است (ادیبی، ۱۳۷۹: ۹۴). در ایران قانون اداری وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه مصوب ۱۲۹۸/۶/۱۱، نخستین قانونی بود که اداره موقوفات در آن مطرح شد. یک ماه بعد، در تاریخ ۱۲۹۸/۷/۱۵ قانون وظایف کل اوقاف، وضع گردید (امام‌وردی، ۱۳۹۹: ۶۸).

وقف بهترین و مؤثرترین وسیله تکافل اجتماعی اسلامی است. از امتیازات شریعت اسلامی آن است که مسلمان را بر تکافل اجتماعی ترغیب می‌نماید و آنان را بر صدقه دادن در راه‌های خیر و اعانه مساکین تشویق می‌کند. نصوص قرآن کریم و احادیث نبوی بر این مطلب تأکید می‌کند (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۶۳). اشتراک‌گذاری منابع وقفی بیشترین کمک را به اهداف توسعه اجتماعی و کاهش فاصله‌های طبقاتی کرده و در واقع، به نوعی به بیمه و امنیت اجتماعی کمک کرده است. بروز تخلفات و جرائم در این عرصه اعتماد اجتماعی را کاهش می‌دهد و باعث کاهش رونق وقف می‌شود. عدم حس عدالت اجتماعی از مهم‌ترین عوامل بازدارنده مشارکت اجتماعی در به اشتراک‌گذاری دائم منابع اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و علمی آن‌هاست (غیورباغبانی، ۱۳۹۸: ۱۵۰). توصیه به داشتن روحیه انفاق، احسان و ایثار، تعاون، فداکاری، نوع‌دوستی، تعاضد، همیاری و ایجاد صدقات جاریه در قالب سنت حسنه وقف یکی از عناصر و عوامل به وجودآورنده فرهنگ و تمدن اسلامی است که ثمرات علمی، بهداشتی - درمانی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی در توسعه جامعه و رفع نیازهای روز آن در طول تاریخ داشته است (بمانیان و بقایی امیرخانی، ۱۳۸۷: ۶۰).

بسیاری از معضلاتی که در هزینه‌های مختلف گریبان‌گیر مردم یک جامعه است، تنها به وسیله دولت و دستگاه‌های اجرایی قابل حل نبوده و مشارکت و معاضدت خود مردم است که معضلات را از سر راه رشد و توسعه آن جامعه بر خواهد داشت. وقف نهادی است که از طریق آن می‌توان بخش قابل توجهی از مشکلات و تنگناهای جامعه را شناخت و اموال و دارایی‌های افراد نیکوکار را داوطلبانه در جهت رفع آن‌ها به کار بست (امام‌جمعه‌زاده، ۱۳۷۹: ۷۰). اوقاف در کشور ما سابقه‌ای طولانی دارد. تعداد کل موقوفات کشور براساس آمار سال ۱۳۸۵، حدود ۱۱۰ هزار موقوفه است که در مجموع، بیش از ۷۰۰ هزار رقبه دارد. موقوفات در واقع، سرمایه بسیار بزرگی در کشورمان در اختیار نظام اسلامی قرار دارد.

در ایران امور اوقاف و خیریه متولی موقوفات است. وظیفه اصلی سازمان اوقاف و امور خیریه، احیا، حفظ و اداره موقوفات و انطباق تصمیمات متخذه بر موازین قانونی و شرعی است. بیش از ۸۰ درصد از کل موقوفات کشور به صورت متصرفی و تحت نظارت و اداره مستقیم سازمان اوقاف و امور خیریه است (موسوی و یانه، ۱۳۸۸: ۲۶). عواید موقوفات ممکن است که از سه راه مشخص اجاره، فروش و تبدیل به احسن، و نیز سرمایه‌گذاری و مشارکت حاصل آید (موسوی و یانه، ۱۳۸۸: ۲۶). حجم خیرات اسلامی در سطح جهان حداقل ۱۵ برابر کل کمک‌های بشردوستانه در سراسر جهان تخمین زده شده است (برچ گروینک و اردال^۱، ۲۰۱۷: ۲۱۴). همچنین در کشورهای اروپایی نیز موقوفه و خیریه‌هایی وجود دارد. در آلمان موقوفه‌ها، نهادهایی هستند که توانایی رفتار در چارچوب‌های قانونی و پاسخگویی در مقابل قانون را داشته باشند. بنیادهای عام‌المنفعه و موقوفات دولتی با حقوق مدنی نیز جزو این نهادها به شمار می‌روند. در مقایسه با کشورهایمانند آمریکا و انگلیس که نسبت به آلمان موقوفات از حمایت بیشتری برخوردارند (آهler^۲، ۱۳۷۹: ۴۲)، نهادهای عام‌المنفعه در برلین، حدود ۶۰ درصد بودجه خود را مستقیم یا غیرمستقیم از منابع دولتی تأمین می‌کنند؛ اما در کشورهای اروپایی به طور متوسط فقط ۴۰ درصد سرمایه نهادهای عام‌المنفعه از منابع دولتی تأمین می‌شود (آهler^۳، ۱۳۷۹: ۴۲).

1- Borchgrevink & Erdal
2- Ahler
3- Ahler

در کشور هند نیز وزارتی برای اوقاف با نام وزارت اوقاف و امور رفاهی اقلیت‌های آندراپرادش و سازمان‌های اوقاف ایالتی و انجمن‌های حفظ اوقاف مساجد، قبور و املاک وقفی و یا انجمن‌های آموزشی و فرهنگی وجود دارد (ادیبی، ۱۳۷۹: ۹۲). بررسی‌های آماری نشان می‌دهد که ۲۹ درصد موقوفات، اهداف اجتماعی؛ ۲۰ درصد اهداف تعلیمی و تربیتی و ۱۲ درصد اهداف علمی - پژوهشی را سرلوحه کار خود قرار داده‌اند. البته ۳۲ درصد همه موقوفات، همه این موارد را جزو اهداف کلی خود منظور داشته‌اند (آهلمر، ۱۳۷۹: ۴۸)؛ اما موقوفات در کشور ما پدیده‌های قابل تأمل است. این ثروت عظیم که در اعصار مختلف با فرهنگ، دین، سیاست و اوضاع اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و بهداشتی کشور در ارتباط بوده و رکن مهمی از ارکان زندگی ما را تشکیل می‌دهد، هم اکنون با وجود ۹۲ هزار موقوفه و بیش از هزار رقبه اداره می‌شود (مسعودی، ۱۳۷۹: ۱۶۸). در واقع، هدف تحقیق حاضر کشف و طبقه‌بندی ابعاد وقف در وقف‌نامه جامع‌الخیرات یزد است که البته در این زمینه تاکنون مطالعه‌ای انجام نگرفته است.

مروری بر تحقیقات انجام شده

پیشینه‌های مورد مطالعه نشان داد که همه پژوهش‌های انجام شده داخلی بیشتر با رویکرد توصیفی و کتابخانه‌ای، موقوفات را مورد مطالعه قرار داده‌اند و با روش‌های کمی و کیفی این موضوع خیلی مورد مطالعه قرار نگرفته است. همچنین پیشینه‌های خارجی نشان داد که موقوفات به آن معنایی که در کشور ما است، در آنجا وجود ندارد و بیشتر بحث خیریه‌ها و کارهای خیر مد نظر است.

غیوز باغبانی و همکاران (۱۳۹۸) پژوهشی با عنوان «شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه فرهنگ وقف با رویکرد تحلیل مضمون در آستانه قدس رضوی» انجام داده‌اند. جامعه آماری تحقیق برای مصاحبه‌های نیمه ساختار یافته شامل استادان، سیاست‌گذاران، عوامل اجرایی، متولیان و واقفان بوده است. نمونه‌گیری به روش گلوله برفی انتخاب شده و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA صورت پذیرفته که در مجموع ۵۷ مضمون پایه و ۳۱ مضمون سازمان دهنده ذیل سه مضمون فراگیر ظواهر، ارزش‌ها و باورها استخراج شده

است. در سطح باورها سه مقوله عامل ایجاد گفتمان وقف، اعتمادسازی و بسترسازی، و در سطح ارزش‌ها نیز سه مقوله تکریم واقفان، تقویت ارزش‌های اجتماعی دینی و توسعه وقف مشارکتی، و در سطح ظواهر و مصنوعات هشت مقوله تخصصی کردن مقوله وقف، سیاست‌گذاران و مجریان، گسترش شکلی و زمینه‌های وقف، حذف موانع و تنگناهای وقف، بازسازی موقوفات، اطلاع‌رسانی و تبلیغات، شناسایی شده است.

صداقتی و جلالی (۱۳۹۵) پژوهشی با عنوان «نظارت حکومت بر موقوفات: تأملی بر چالش‌های اخذ حق‌النظاره از موقوفات توسط سازمان اوقاف، انجام دادند و در نوشتار حاضر، مداخله و نظارت حداکثری نماینده حکومت (سازمان اوقاف) در حوزه وقف، در ترازوی نقد قرار گرفته و با بررسی حقوق موضوعه و رویه سال‌های اخیر سازمان اوقاف و آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری، برداشت حق‌النظاره از محل عواید، موقوفه مورد تردید قرار گرفت. همچنین دلایل طرفداران نظارت حاکم که به مفاهیمی چون امور حسبه، مصلحت مسلمین، منفعت عمومی و شئون حکومت تمسک می‌جویند، مورد نقد واقع شده است، و مفاهیمی مانند احترام به نیت واقفین، تضمین استقلال وقف و واگذاری حداکثری مدیریت و نظارت موقوفات به شهروندان، در راستای کاهش نقش حکومت در امر تصدّی‌گری موقوفات و توقیت جامعه مدنی، ما را به این نتیجه می‌رساند که قوانین و مقررات مربوطه دست‌کم، توان تفسیر اخذ حق‌النظاره از درآمد موقوفات توسط سازمان اوقاف را ندارد.

مرکزی امیدوار (۱۳۹۴) در تحقیق خود نشان داد که نگرش کلی، هنجار ذهنی و کنترل رفتاری ادراک شده شهروندان منطقه ثامن بر تمایل رفتاری آنان نسبت به وقف، اثرگذار است. همچنین، صفایی‌پور و همکاران (۱۳۹۳) با بررسی تأثیر شاخص‌های اشتغال، اجتماعی، امنیت، خدمات دولت، جریان پول و کالا و تشکیل سرمایه بر نهاد وقف، نشان دادند که تأثیر وقف، در اولویت اول منطقه یک اهواز بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در اولویت آخر، بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است و عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه اثر زیادی دارد. سیّدحسینی، ابراهیمی سالار و مظلوم خراسانی

(۱۳۹۲) در پژوهش خود، با بهبود بهره‌وری روش‌های مدیریت در سازمان اوقاف و اثر آن بر افزایش بهره‌وری در حوزه وقف دریافتند که، بهبود روش‌های مدیریتی فعلی حاکم بر اموال موقوفه در سازمان اوقاف، بر میزان بهره‌وری در حوزه وقف اثرگذار است.

چراغی (۱۳۹۱) پژوهشی با عنوان «وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد)» انجام داد و دریافت قنات یکی از سازه‌هایی است که متناسب با اقلیم مناطق خشک و نیمه‌خشک ایران و به علت کمبود آب‌های سطحی از دوران باستان تاکنون مورد استفاده قرار گرفته است. قنات فقط یک تکنولوژی نیست؛ بلکه بستر زاینده فرهنگ است؛ نه در قول تاریخ ایران، که به ویژه در فلات مرکزی نقش مهمی داشته است. وقف نیز به عنوان کاری نیک سابقه طولانی در تاریخ ایران دارد و در میان پیروان همه ادیان و مذاهب از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نهاد وقف یکی از برجسته‌تری مصادیق احسان و تعاون است که منشأ خدمات علمی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی در سطح جامعه شده است.

پژوهش حاضر، ارتباط دو سویه قنات و جامعه را بررسی کرده و از این رهگذر، با تکیه بر قنات‌ها موقوفه سید رکن‌الدین نقش نهاد وقف را در استمرار حیات و تداوم بهره‌برداری از قنات تجزیه و تحلیل کرده است. دانش یزدی (۱۳۸۷) پژوهشی با عنوان «وقف در فرهنگ مردم یزد به استناد کتیبه‌های سنگی» انجام داد و به این یافته رسید که میراث هنری به دو دسته منقول و غیرمنقول تقسیم می‌شود. میراث هنری غیرمنقول و عموماً بناها و آثار تاریخی و فرهنگی مانند: مساجد، کاروان‌سراها، مدارس و میراث هنری منقول مانند: سنگ‌نبشته‌ها، سکه‌ها، زیلو و فرش و... هستند؛ که در این مقاله به سنگ‌نبشته‌های مربوط به وقف و یا وقف‌نوشته‌های سنگی پرداخته شده است.

مک‌دونل و راسرفورد^۱ (۲۰۱۸) پژوهشی با عنوان «عوامل تعیین‌کننده سوء رفتار خیرخواهانه» انجام دادند. مؤسسات خیریه در انگلستان در چند وقت اخیر مورد توجه شدید رسانه‌ها، شرایط سیاسی و عمومی قرار گرفته‌اند. با این حال، درک ما از ماهیت، میزان و عوامل تعیین‌کننده سوء رفتار خیریه‌ها ضعیف است. با استفاده از یک داده جدید اداری،

داده مجموعه ۲۵۶۱۱ مؤسسه خیریه برای دوره ۲۰۱۴-۲۰۰۶ در اسکاتلند، برای پیش‌بینی دو بعد از رفتار خیرخواهانه شامل: تحقیقات نظارتی و اقدامات بعدی، مورد بررسی قرار گرفت. در طول مدت مطالعه، ۲۱۰۹ تحقیق نظارتی بر روی ۱۵۶۶ مؤسسه خیریه اسکاتلندی انجام شده است که ۳۱٪ آن‌ها منجر به اقدامات نظارتی شده است؛ درحالی‌که بیشترین نگرانی‌ها مربوط به حاکمیت عمومی و سوء استفاده از دارایی‌ها است. تجزیه و تحلیل چند متغیره نشان دهنده عدم ارتباط بین انواع خیریه‌هایی است که مشکوک به سوء رفتار هستند و آن‌هایی که تحت اقدامات نظارتی بعدی قرار دارند. کالابرس و ایلائی^۱ (۲۰۱۷) پژوهشی با عنوان «درک و اندازه‌گیری موقوفات در امور خیریه عمومی» انجام داده‌اند و این یادداشت‌انگیزه‌های مختلفی را برای داشتن موقوفه توسط مؤسسات غیرانتفاعی ترسیم می‌کند و جزئیات داده‌های تازه موجود در مورد وقف را که از سال ۲۰۰۸ موجود است، بیان می‌کند، بیش از ۴۳٪ سازمان‌ها گزارش می‌دهند که از موقوفه برخوردار هستند و اکثریت قریب به اتفاق صندوق‌های وقف، توسط سازمان‌های غیرانتفاعی آموزش عالی نگهداری می‌شوند. یک سوم وجوه موقوفه بدون محدودیت و ۴۱٪ با ناهمگنی در میان زیرمجموعه‌ها، به طور دائمی محدود شده‌اند. مؤسسات غیرانتفاعی موقوفه هر ساله از متوسط نرخ پرداخت ۵٪ فراتر می‌روند. پرداخت‌های سالیانه وقف به طور متوسط ۴/۱٪ از کل هزینه‌های سازمانی است که میزان وابستگی این بخش به درآمد موقوفه را نشان می‌دهد.

آدام و لینگلباخ^۲ (۲۰۱۵) پژوهشی با عنوان «جایگاه بنیادها و موقوفات در تاریخ آلمان: یک رویکرد تاریخی - آماری» انجام داده‌اند و این مقاله اولین گزارش از اندازه و دامنه تاریخی خیرخواهی آلمان را از اواسط قرن نوزدهم تا دهه ۱۹۵۰ ارائه می‌دهد. تحلیل تاریخی - آماری ما از منابع مختلف منتشر نشده و منتشر شده در مورد انجمن‌ها، بنیادها و اوقاف از تفسیری پشتیبانی می‌کند که، نشان می‌دهد بنیادها و موقوفات منابع مهم تأمین مالی بسیاری از نهادهای عمومی در آلمان بوده‌اند و همچنین نشان می‌دهد که نیکوکاری

1- Calabrese & Ely
2- Adam & Lingelbach

باید به‌عنوان یک منبع مهم برای سازمان‌دهی و ساختار جامعه مدرن آلمان شناخته شود. بروان^۱ (۲۰۰۸) پژوهشی با عنوان «موقوفات اسلامی و اقتصاد در سنگاپور پیدایش یک سرمایه‌داری اخلاقی، ۱۸۳۰-۲۰۰۷» انجام داد و این مقاله بر منافع اقتصادی عمیق در مؤسسات خیریه اسلامی تأکید دارد: انباشت زمین و اموال، فعالیت‌های تجاری و مالی، به جای نقش آن‌ها در تأمین رفاه اجتماعی، فرصت‌های آموزشی و امکانات برای افراد برای انجام فریضه حج. این اولویت‌های کارآفرینی، جهانی هستند؛ چون وقف اسلامی به عربستان سعودی ارتباط دارد. این مقاله به بررسی کاربرد و موفقیت مالی اسلامی در بهره‌برداری تجاری از این دارایی‌ها می‌پردازد. سپس با تمرکز به نقش شریعت در تعیین و شکل دادن صدور اوراق قرضه و مشتقات، تغییر می‌کند.

مبانی نظری پژوهش

براساس نظر ترنر^۲ (۱۹۸۷) دست‌کم سه سطح از انگاره‌های ذهنی خویشتن (براساس میزان اهمیت) وجود دارد. بالاترین سطح، شامل یک انسان با ویژگی‌های مشترک است؛ که این ویژگی‌ها را با سایر هم‌نوعانش به اشتراک گذاشته است. سطح میانی سازمان‌دهی درون‌گروهی و برون‌گروهی است، که یک فرد را به‌عنوان عضو یک گروه خاص اجتماعی و نه گروه‌های دیگر، تعریف می‌کند؛ و نازل‌ترین سطح، شامل سازمان‌دهی فرد به‌عنوان یک فرد خاص است. براساس نظری آگاهی از انگاره‌های ذهنی زمینه‌ای، به پیش‌بینی و تشخیص اقدام مناسب برای دستیابی به هدف و راهبردهای حل مسئله کمک می‌کند (عاملی و حجاری، ۱۳۹۷: ۱۰۹)؛ که در مسائل انسان‌دوستانه و وقف و کمک‌رسانی و ایشار نیز ویژگی‌های شخصیتی فرد و شرایط جامعه نیز اثرگذارند.

همچنین در قرن بیستم، «انسان‌دوستی» آرمان‌های جهان صنعتی را برای تسکین درد و رنج در جوامعی که با بحران شدید روبرو هستند، نشان داد. تا دهه ۱۹۸۰، انسان‌شناسان نقش خود را به ارائه اصلاحاتی در روش‌های پاسخ‌گویی آژانس‌های امدادی به بلایا، اعم از «طبیعی» یا «انسانی» محدود می‌کردند؛ به‌عنوان مثال، با قرار دادن مواد غذایی در نقاط

1- Brown

2- Turner

موجود در شبکه‌های مبادله و با احترام به دانش محلی و «استراتژی‌های مقابله‌ای»، که به موجب آن جامعه می‌تواند از بحران حاد جلوگیری کند یا بهبود یابد؛ اما امروزه نقش پررنگ‌تری دارند (بتال^۱، ۲۰۱۸: ۳). همچنین مفهوم مشارکت، خصوصاً مشارکت در انجمن‌های داوطلبانه از دیگر مؤلفه‌های اصلی نظریه سرمایه اجتماعی است. وجود انجمن‌های داوطلبانه یکی از نشانه‌های اصلی وجود جامعه مدنی است. از طرف دیگر جامعه مدنی بستری برای رشد و گسترش انجمن‌های داوطلبانه است. آن‌ها بخشی از نهادهای مدنی بوده و به توسعه صنعتی، تقسیم کار پیچیده، گسترش زندگی شهرنشینی، طرح مسئله آزادی‌های فردی و تشکیل دولت - ملت‌های جدید، وابسته هستند. این انجمن‌ها در گسترش حوزه عمومی و اثرگذاری بر سیاست‌های اقتصادی و دولتی در سطح ملی و منطقه‌ای و در گسترش جامعه مدنی، مشارکت سیاسی و نیز توسعه انسانی نقش دارند.

با نظر به اینکه در دهه‌های اخیر به موضوع مشارکت و نقش فعال مردم در توسعه پایدار توجه بیش‌تری می‌شود، انجمن‌های داوطلبانه می‌توانند از کانال‌های اصلی اعمال نظر مردم و تمرین مشارکت جمعی و رشد توانمندی‌های فکری و عینی انسان در جوامع در حال توسعه باشند. آن‌ها پیوندهای انسجام اجتماعی تولید می‌کنند که پایه‌ای برای جامعه مدنی و دموکراسی است (غلامزاده و شارع‌پور، ۱۳۸۸: ۲۲۳). پیترز^۲ (۱۹۹۷) دیدگاه اقدامات انسان‌دوستانه و شکل‌گیری مفاهیم جدیدی در روابط درون کشورها و بین کشورها را مورد بحث قرار داده است. از نظر وی اقدامات انسان‌دوستانه در جنگ‌ها و بلایا، رویکرد آتی روابط سیاسی در سطح بین‌الملل را تغییر خواهد داد. وی اقتدارگرایی سیاسی را به عنوان مانعی در مقابل کنش‌های انسان‌دوستانه معرفی کرده است و این پیش‌فرض را مطرح می‌کند که ما بایستی یکی از این گزینه را انتخاب کنیم.

نتیجه‌گیری نهایی این است که، مداخلات بشردوستانه نیازمند توسعه فرایندهای

1- Bental
2- Peters

دموکراتیزه در سراسر جهان است و این موضوع بحث مهم آینده سیاسی دنیا را تشکیل می‌دهد. چیزی که در انتخاب بین دو گزینه اخلاق از یک سو و قواعد سیاسی از سوی دیگر قرار خواهد گرفت. این نوع مشارکت که رویکرد مدیریت بلایای اجتماع محور نامیده می‌شوند، از پایین به بالا است و در انتقاد به رهیافت از بالا به پایین بنیان نهاده شد. برای مؤثر و کارا بودن رهیافت‌های مدیریت بلایا، ضرورت دارد، اجتماع‌های محلی به منظور تجزیه و تحلیل شرایط خطرناک، ظرفیت‌ها و آسیب‌پذیری‌ها را از نظر خودشان مورد حمایت قرار دهند. از این رو، از طریق اقدامات اجتماع محور تلاش می‌شود تا ظرفیت افراد برای واکنش به وقایع غیرمترقبه (از طریق تسهیل دسترسی آن‌ها به منابع و خدمات اجتماعی) افزایش یابد. متخصصان بر این باور هستند که با استفاده از رویکرد اجتماع محور برای مدیریت یکپارچه بلایا، این امید وجود دارد که اجتماع‌ها توانمندتر گردند و قادر شوند برنامه‌های توسعه را شامل برنامه‌های کاهش بلایا و آمادگی در برابر بلایا به انجام برسانند (افتخاری و همکاران، ۱۳۸۹: ۹).

روش پژوهش

تحقیق حاضر یک مطالعه کیفی است که در سال ۱۴۰۰ انجام شد. تحقیق از دو بخش تشکیل شده است. بخش کتابخانه‌ای و بخش تحلیل محتوای کیفی که روی وقف‌نامه‌ی جامع الخیرات انجام گرفت. در بخش نخست، به مطالعه فعالیت‌های پژوهشی در موضوع وقف جامع الخیرات، پرداخته شد. در بخش دوم، به صورت مشخص و با روش تحلیل محتوای کیفی وقف‌نامه مذکور مورد واکاوی قرار گرفت. کریپندورف^۱ تحلیل محتوا را روش پژوهشی برای استنباط تکرارپذیری و معتبر داده‌ها در متون می‌داند. روشی در کندوکاو معنای نمادین پیام‌ها با هدف فراهم کردن شناخت و بینشی نو، تصویری از واقعیت و راهنمای عمل که تنها به عنوان ابزاری در دست پژوهشگر است. پلیت و بک نیز تحلیل محتوا را فرایند سازمان‌دهی و یکپارچه‌سازی داستان، نوشته‌ها و داده‌های کیفی می‌دانند. به گونه‌ای که منجر به پیدایش درون‌مایه‌ها و مفاهیم شود (ضیغمی و همکاران، ۱۳۸۷: ۴۳).

متن مورد تحلیل، همان طور که اشاره شد، وقف‌نامه جامع‌الخیرات است. این وقف‌نامه توسط سید رکن‌الدین ابوالمکارم محمد بن قوام‌الدین، محمد بن نظام حسینی یزدی (متوفی ۷۳۲ ق.) و پسرش سید شمس‌الدین محمد تدوین شده است. نسخه‌ای از آنکه در قرن دهم سوادبرداری شده بود، در سال ۱۳۶۶ ق. از میان دیوارخانه‌ای در عزت‌آباد رستاق یزد بیرون آمد (میرحسینی، ۱۳۸۴: ۱۶۴). سواد اصلی در اختیار خاندان مکیان و عکسی از آن به شماره ۶۷۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است. از روی نسخه استنساخی آقای وزیری (مؤسس کتابخانه وزیری یزد)، مرحوم محمدتقی دانش‌پژوه و استاد ایرج افشار متن را تصحیح کردند و در نشریه فرهنگ ایران‌زمین (جلد دهم، ۱۳۴۱) در ۲۳۱ صفحه به چاپ رساندند (افشار به نقل از میرحسینی، ۱۳۸۴: ۱۶۴). متن وقف‌نامه مشتمل بر ۶۴۳۰۵ کلمه به فارسی و حدود ۲۱۵ صفحه با خط B Lotus، شماره ۱۴ و فاصله میان خطوط ۱/۵ است. مبنای انتخاب این متن، اصالت آن و اینکه تنها متن موجود در رابطه با اهداف تحقیق بود. متنی که به نظر تاریخ‌پژوهان اصالت تاریخی خود را داشته و قابلیت اعتماد پژوهشی را داشت.

ناظر به هدف تحقیق که ابعاد اجتماعی وقف‌نامه بود، با دو روش به دنبال احصاء مضامین برآمدیم. اول؛ اهدافی که خود واقف در وقف‌نامه به صورت مستقیم ذکر کرده است. بخش اول وقف‌نامه مذکور، دارای گزاره‌هایی است که به صورت مستقیم، ابعادی از اجتماعیات وقف را بازگشایی می‌کند. در بخش دوم، ناظر به موضوعات وقف، محققان در پی احصاء آن برآمدند. به طور خاص در موضوع وقف سلامت، موضوعاتی که به این نوع وقف مربوط می‌شد، احصاء می‌شد. داده‌ها توسط هر دو محقق به صورت دوسوکور، مورد واکاوی قرار گرفت و در نهایت، به فهم مشترک از مضامین احصاء شده ناظر به وقف‌ها دست پیدا شد. روش احصاء مقولات، همان طور که اشاره شد، تحلیل محتوای کیفی است. طبق دسته‌بندی سیه و شانون^۱ (۲۰۰۵) سه نوع تحلیل محتوا وجود دارد که عبارت‌اند از: عرفی، جهت‌دار و تلخیصی. در این تحقیق از تحلیل محتوای عرفی استفاده شد. بر این

اساس، ابتدا کدها و مفاهیم احصا شد، سپس مفاهیم مشابه یکدیگر در مقوله‌های واحد قرار گرفتند و در نهایت، مقوله‌های مشابه، تم (مضامین) را تشکیل دادند.

یافته‌های پژوهش

با توجه به داده‌های حاصل از پژوهش مشخص گردید که واقف محترم، با درایت به همه ابعاد وقف توجه داشته و با توجه به نیازهای جامعه در آن زمان، موقوفاتی را برای رفع آنان در نظر گرفته است، از مسائل دینی - مذهبی گرفته که برای آن‌ها وقف‌های زیادی را در نظر گرفته است که هر کدام از این موقوفات دارای بیشمار زیرمجموعه‌ها از جمله قنات، باغ، حمام، دکان، خانقاه و کاروانسرا بوده‌اند. همچنین به بحث فرهنگ جامعه و آموزش و پرورش نیز اهتمام خاصی داشته‌اند. در حیطه سلامت مردم جامعه با توجه به وضع اقتصادی پایین آنان، به بخش درمان و پزشکی نیز توجه خاصی داشته‌اند و همچنین با توجه به وضع پایین معیشت مردم روزگار خویش، به رفع مسائل و مشکلات اقتصادی آنان هم توجه کرده و در رفع آن‌ها کوشیده‌اند. بخش آخر نیز حیطه برپایی جشن‌ها و اعیاد مذهبی بوده است که در واقع با توجه به موقوفات مذهبی خویش در برپا داشتن دین بسیار کوشیده‌اند. مهم‌ترین کار ایشان همان، گماردن تولیت و ناظر بر موقوفات بوده است تا با درآمد حاصل از وقف، بتوان موقوفات را برپا داشت و از آنان در راه سرمایه‌گذاری و رفع مشکلات جامعه استفاده کرد. به طور کلی، طبقه‌بندی موقوفات نشان می‌دهد که واقف، ۵ بعد اجتماعی وقف را مورد نظر داشته است که عبارت‌اند از: دینی - مذهبی، تعلیم - تربیت، یاری‌گرانه - کارگزاری موقوفات و سلامت (جدول ۱).

۷۷

سال دوم، شماره ۷

پاییز ۱۳۹۹

جدول ۱: اهداف اجتماعی وقف

طبقه اصلی	مقوله‌ها	مفاهیم
دینی - مذهبی	ادای فرائض دینی متولی‌گری مراکز دینی بزرگداشت‌های دینی	ادای فرائض واجبه و مستحبه، اقامه نماز جمعه، امام جماعت، مؤذن، تعیین امام جمعه، حافظ قرآن، قاریان قرآن شب جمعه، افطاری، اطعام ليله الرغائب، تعیین شیخ، اطعام شب‌های جمعه، جلسه قرآن، اطعام رمضان و شب‌های قدر، انعام به قاریان، اطعام و هزینه قاریان شب جمعه، برپایی شب‌های متبرکه، برپایی اعیاد فطر و قربان، ولادت پیامبر، نیمه شعبان، اطعام نیمه شعبان، برپایی شب بیستم رمضان
تعلیم و تربیت	حق الزحمه معلمین و مدرسین تربیت واعظ و طلبه آموزش قرآن مرمت کتب	تعیین مدرس، تربیت مدرس، تربیت طلبه، معلم قرآن، تربیت واعظ، ناظم، تربیت ۱۰ نفر طلبه، هزینه آموزش قرآن به اطفال فقیر، معلم قرآن، کمک به هنرآموزان، کتابدار، مرمت کتاب، تأمین مقرر
یاری‌گرانه	اطعام و کمک به فقرا اطعام و کمک به حجاج و زائران اطعام و کمک به سادات و متولیان	اطعام فقرا، آشپزی، لباس دادن به زنان فقیر، کمک به فقرا و مساکین مکه و مدینه، لباس فقرا، مخارج دختران فقیر سیده، غذای مساکین، غذای مسافران و عابران، کمک به بندگان آزاد شده، کمک به کارگران حمام جنب خانقاه، اطعام فقرا و مساکین مقیم و عابر، کمک به غلامان، اطعام و حقوق کارکنان خانقاه، قیم فقرا، دادن منزل به فقرا و اصحاب حدیث، دادن مستمری به آنان، حق التولیه، هزینه کفن و دفن اموات، مستمری سادات فاطمی، کمک به زائر سادات شمسیه، زائر فقیر سادات شمسیه، حقوق کارکنان خانقاه.
کارگزاری موقوفات	حقوق متولیان و وابستگان نگهداری و مراقبت از موقوفه‌ها	وقف به سادات فاطمی و عموزاده‌ها، مخارج روزانه تولیت، دادن مستمری به غلامان، روشنایی، تأمین فرش، دربان، فراش، نگهداری، تعمیرات، تأمین راهدار، سقا، چراغ چی، نهر ساعت، سرمایه‌گذاری خرید رقبه، تأمین تولیت و ناظر، تأمین ظروف، مقبره عقبه خویش، تعمیرات رقیات، پخت‌وپز و زراعت مردم، تعمیر کف و فرش، حق النظاره، خادمین.
سلامت	هزینه دارو تأسیس دارالشفای دستمزد ارائه‌دهندگان خدمت	هزینه دارو، ایجاد دارالشفای طبیب، متصدی داروخانه، نگهداری دارالشفای.

همان‌گونه که داده‌های پژوهش نشان می‌دهد، واقف محترم، مساجد، خانقاه‌ها و مدارس را از جمله «مسجد جامع مصلاى عتیق، مسجد مصلاى عتیق، مسجد سور، مدرسه اصفهان دارالحدیث (داروخانه، کتابخانه)، مسجد مصلاى عتیق، مسجد سور، مسجد لوح، دارالحدیث کازرون، خانقاه ربع رشیدی، مدرسه رکنیه، دارالعباده شمسیه، مسجد روبه روی بقعه شمسیه، موقوفات مسجد جامع و مسجد جامع یزد» را در راه اهداف دینی - مذهبی جامعه وقف کرده است تا مصارف این موقوفات در حیطه‌های مختلفی استفاده شود؛ از جمله اینکه، در راه ادای فرائض واجب و مستحب مردم استفاده شود و برای شهرها، امام جمعه تعیین گردد تا مردم به راحتی بتوانند فریضه نماز جمعه را به جای آورند و برای مساجد شهر امام جماعت تعیین گردد تا مردم بتوانند از فرائض نماز جماعت نیز بهره ببرند. همچنین بخشی را نیز به تربیت قاریان قرآن و حافظان قرآن اختصاص داده تا در مراسمات مختلف از جمله شب‌های جمعه، جلسات قرآن، شب‌های لیلة الرغائب و ماه رمضان حضور یابند و مردم از این مراسمات بهره کافی را ببرند. در واقع در زمان برگزاری این مراسمات هزینه‌ای برای دادن اطعام و افطاری مشخص شد و حقوقی نیز برای این افراد در نظر گرفته شد تا بتوانند گذران زندگی کنند و به پویایی هر چه بیشتر این مراسمات کمک کنند.

همچنین واقف محترم بسیار به بحث حفظ دین توجه می‌کردند و این را می‌توان از خیرات و موقوفات ایشان متوجه شد. ایشان موقوفاتی را به بحث برپاداشتن دین از جمله: مسجد مصلاى عتیق، مسجد جامع مصلاى عتیق و موقوفات مسجد جامع در نظر گرفته‌اند، و از عواید این موقوفات در راه برپایی اعیاد و جشن‌های مذهبی استفاده می‌کردند و در برپایی شب‌های متبرکه مانند: اعیاد فطر و قربان، نیمه شعبان، ولادت پیامبر و شب‌های ماه مبارک رمضان استفاده شوند و اطعام این اعیاد نیز از راه مصارف این موقوفات، تأمین گردد. در واقع، ایشان بسیار برای برپایی و پایداری مسائل دینی کوشیده‌اند.

«هزینه در شب‌های جمعه هر شب معادل سی دینار و ثلث دینار غذاهایی برای حفاظ کلام‌الله مجید که سوره حمد قرآن عظیم را می‌خوانند و کسانی که در مجلس تلاوت قرآن

حاضرند صرف نماید».

«در شب نیمه شعبان هر ساله باید صرف شود. در هر سال مبلغ سی و پنج دینار عین رایج است که باید با آن شیرینی خریداری نمایند و در آن شب چراغ‌هایی در آن جشن و نماز روشن کنند».

«بر متولی شرط کرده است که از اولین درآمد موقوفات باید صرف تعمیرات رقبات موقوفه نماید؛ البته برحسب ضرورت و احتیاط و آن هم از درآمدهای سهام مشترک بین واقف و شرکاء دیگر ملک باید باشد و سپس باید خرج بقعه مذکوره و احتیاجات دیگر بقعه از قبیل: فرش، مثل زیلو و حصیر و بوریا و ظروفی که به آن نیاز باشد، مثل دیگ‌های بزرگ و کوچک و ظرف‌های مسی و سینی و کوزه و کاسه و جارو بنا به اهمیت آن‌ها که به گونه‌ای که چاره‌ای نباشد و طرف احتیاج ضروری هستند» (جامع الخیرات).

تعلیم و تربیت

مطالب بالا نشان می‌دهد که بخش فرهنگی، حیطة آموزش و پرورش در جامعه و برای واقف محترم بسیار مهم بوده است؛ به طوری که برای حل مشکلات تعلیم و تربیت کودکان سرمایه‌گذاری کرده است و تعدادی از موقوفات را برای حل این مشکل و تلاش برای باسوادی آنان کنار گذاشته است؛ از جمله این موقوفات: مدرسه شمسیه، مدرسه اصفهان دارالحدیث (داروخانه، کتابخانه)، مدرسه رکنیه، کتابخانه شمسیه و دارالحدیث کازرون است. از جمله تربیت کردن مدرس و معلم‌هایی که بتوانند در مدارس به کار مشغول شوند و تعیین کردن هر کدام از مدارس جامعه مورد نظر تا مشکل کمبود مدرس حل گردد. همچنین بیشتر بخش آموزش، بخش دینی - مذهبی بوده است؛ به گونه‌ای که هزینه آموزش قرآن به اطفال فقیر در نظر گرفته شده است و به بحث تربیت طلبه‌ها و معلمان قرآن برای رفع این مسئله توجه شده است. اما مسئله بعدی بخش کتابداری است که باید کتاب‌های مورد نیاز هنرآموزان تأمین گردد و اگر کتاب‌ها نیاز به مرمت دارند، مرمت شوند.

«برای تدریس طلاب و تعلیم علم و فقه باید مدرسی که عالم و متبحر و ذوالفنون و

مجتهد در علم حدیث باشد، تعیین نماید و مراقبت کند که همه روزه بعد از ختم قرآن و خطبه و دعا برای واقف درس بدهد و هر سال به مدرس مزبور یکصد و هشتاد و دو دینار و نیم از عین وجه رایج موصوف بدهد یعنی روزی نیم دینار».

«بعلاوه متولی باید یک نفر مقرر دانشمند و دقیق و واردی را معین کند که درس مدرس را برای طلاب بازگو نماید و سالی نود و یک دینار و ربع دینار از عین رایج موصوف باید به مقرر بدهد یعنی روزی ربع دینار».

«همچنین باید یک ناظم تمیز و متدین که مردم را بشناسد معین نماید که مراقب جماعت مطابق مرسوم باشد و به آنها آداب نفیس را تعلیم دهد و در مشکلات و کارهای مردم و مصالح آنها کوشا باشد. به این شخص سالی شصت دینار و نیم و ثلث دینار از عین نقد رایج موصوف داده شود».

«متولی این امر باید از محصولات و درآمد این موقوفات هر ساله مبلغ سیصد و پنجاه دینار عین رایج خرج اطفال فقیر که در این خانقاه مشغول یاد گرفتن قرآن مجید هستند و به معلم آنها که به آنها تعلیم می‌دهد، صرف کند. خرج اطفال مزبور هر ساله سیصد دینار است که برای هر طفل سی دینار نقد موصوف خواهد بود» (جامع الخیرات).

یاری‌گرانه

با توجه به مشکلات معیشتی مردم جامعه آن زمان، واقف محترم، برای حل مشکلات اقتصادی و معیشتی مردم، موقوفاتی را از جمله: خانقاه عقدا، رباط زیرقند، خانقاه شمسیه، دارالسیاده شمسیه، رباط نه گنبد و نیستانه، رباط ابرندآباد، خانقاه خرائق، خانقاه دروازه قطریان، دارالضیافه نظامیه، خانقاه ابرکوه، خانقاه کاشان، خانقاه نائین، خانقاه رأس‌الرمل سرتل، خانقاه کوشک نو، خانقاه مجومرد، خانقاه ابرندآباد، خانقاه تفت، خانقاه دروازه قطریان، خانقاه کاشان، خانقاه ابرکوه رکنیه، وقف غلامان و رباط زیرقند در نظر گرفته است که از عواید این موقوفات در راه‌های از جمله: تأمین اطعام فقرا و مساکین، لباس آنان، غذای مسافران و عابران، کمک به بندگان آزاد شده و کمک به غلامانی که خودشان آزاد کرده‌اند، استفاده شود. همچنین برای تأمین این غذاها، آشپز و خادم‌هایی را استخدام کردند تا به

راحتی غذای مورد نیاز آنان را تأمین کنند. همچنین برای سادات فاطمی و عموزاده‌های خویش نیز مستمری در نظر گرفت و برای زائرهای فقیر سادات شمسیه، کمکی در نظر گرفته شد؛ همچنین مقرر نمود، باید حقوق کارکنان خانقاه‌ها پرداخت شود تا آن‌ها وظایف خود را در قبال محافظت از خانقاه‌ها انجام دهند و حق‌التولیه آنان پرداخت گردد تا بتوانند گذران زندگی کنند. ایشان بیان کرده‌اند که باید مخارج دختران فقیر سیده را نیز تأمین کرد تا مشکل مالی نداشته باشد. همچنین قیم‌هایی و مستمری‌هایی را برای افراد فقیر در نظر گرفت تا بتوانند به راحتی گذران زندگی کنند و حتی برای آنان منزلی نیز در نظر گرفت. همچنین به هزینه کفن و دفن اموات آنان نیز توجه کرده است.

«برای کسی که مواظب اطعام فقرا همان گونه که شرط کرده که برای آن‌ها در هرروز مقدار معینی که بعداً ذکر خواهد شد باشد و همه روزه سهم آن‌ها را به عدد سرانه کسانی که برای غذا به درب مدرسه آمده‌اند، غذا برساند و شرط امانت و دیانت را رعایت کند و به فقرا مهربان و مشفق باشد. باید سالی پانصد من غله بالمناصفه بدهند».

«همچنین واقف یعنی مولای معظم که خداوند او را در غرفه‌های بهشتی جای دهد، شرط کرده است که متولی غذای فقرا و لباس آن‌ها را در تابستان و زمستان همان‌گونه که معین کرده، بدهد و خرج غذای فقرا در هر روز یک دینار نقد رایج، موصوف و سیزده من و یک ثلث من از غله مذکوره بالمناصفه بدهد و صرف فقرا نماید که مجموع آن در سال سیصد و شصت دینار نقد رایج و چهار هزار و سیصد من گندم و به کسی که بخواهد از سادات، وارد شهر شده بقعه شریفه را زیارت کند باید به او سه دینار داد به شرط آنکه فقیر و مستحق باشد».

«باید متولی هر سال از محصولات این موقوفات در مورد سادات فاطمی یزد و اطراف آن اعم از مرد و زن معادل ده هزار از غله بالمناصفه مصرف کند و سرانه تقسیم نماید بدون رعایت برتری پسر بر دختر» (جامع الخیرات).

کارگزاری موقوفات

داشتن موقوفه بزرگی به این عظمت، خود نیازمند دستگاه بزرگی با دیوانسالاری متناسب است؛ چه بسا که بنا و بقای موقوفه به وجود چنین دستگاهی با کارگزاران و خدمتکاران آن وابسته است. در این دستگاه متولیان امور و خدم و حشم نیز بایستی مورد توجه قرار می‌گرفتند. از این جهت است که واقف بخشی از وقف خود را صرف دستگاه موقوفه خود کرده است. با توجه به اینکه واقف محترم، موقوفات بسیاری را وقف کرد تا در زمینه‌های مختلف و برای حل مسائل جامعه مورد استفاده قرار بگیرند، اما خود این موقوفات نیز باید مورد حمایت قرار بگیرند تا سالم نگه داشته شوند و بتوان از مصارف آنها برای مدت طولانی استفاده کرد. از جمله موقوفات وقف شده شامل وقف به سادات فاطمی و عموزاده‌ها، مخارج روزانه تولیت، دادن مستمری به غلامان، روشنائی، تأمین فرش، دربان، فراش، نگهبان، و ... است. همچنین از مصارف این موقوفات، می‌توان برای تأمین فرش، روشنائی، تعمیرات آنها، تأمین ظروف، تعمیر کف و فرش آنها استفاده کرد و برای محافظت از آنان، دربان، فراش و نگهبان استخدام کرد و به استخدام راهدار، سقا و چراغ‌چی پرداختند و برای خرید رقبه جدید و تعمیرات آنها نیز سرمایه‌گذاری‌هایی صورت گرفت و برای هر کدام از آنها تولیت و ناظر در نظر گرفته است.

«متولی باید بابت مصارف و مخارج روزانه به طور متواتر و متوالی سالی دوست و چهل و سه دینار و ثلث دینار از وجه نقد موصوف صرف کند. در مرحله اول همه روزه معادل دو ثلث دینار وجه نقد برای تعمیر موقوفات مصرف کند تا اصل برقرار و قابل انتفاع و استفاده باشد و همچنین به مصرف ساختمان دارالحديث و داروخانه و ملحقات آنها برساند و نیز به مصرف فرش‌های مناسب برساند».

«متولی مکلف است از عایدی محصولات مبلغ سی و چهار دینار و یک‌ششم دینار وجه یعنی روزی نصف یک‌ششم به ناظر و مشرف این موقوفه بدهد».

«برای سفره مسافران و عابران که در دارالحديث وارد می‌شوند، سالی شصت دینار و نیم و ثلث دینار از عین رایج باید صرف شود».

۸۳

سال دوم، شماره ۷

پاییز ۱۳۹۹

طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع الخیرات شهر بزد

«برای مخارج چراغ و قندیل‌ها که شب‌ها روشن می‌شود، سالی دویست من از غله مذکوره و... من به وزن چهارصد باید صرف شود».

«همچنین یک نفر فراش امینی که بکار پاک کردن و شستشو و جارو نمودن و پیچیدن و باز کردن فرش‌ها و به کارهایی که از توابع کار فراشی است عمل نماید، همه‌ساله باید پانصد من غله از دو نوع مزبور به او داد» (جامع الخیرات).

سلامت

واقف علاوه بر اینکه به مسائل دینی، آموزشی، فرهنگی و اقتصادی توجه داشت، به بحث سلامتی مردم نیز توجه داشته‌اند، که از نکات بارز این وقف‌نامه است. با توجه به مشکلات اقتصادی مردم و نبود امکانات و تسهیلات در حوزه پزشکی، برای حفظ سلامتی آنان موقوفاتی از جمله: مدرسه دارالحدیث اصفهان (داروخانه، کتابخانه)، دارالسیاده شمسیه و علوین و فاطمین داشته‌اند. ایشان به احداث دارالشفاء پرداختند و داروخانه تأسیس کردند و همچنین متصدی برای آن انتخاب کردند. حتی هزینه داروهای افراد کم‌بضاعت را نیز پرداخت می‌کردند و برای ایجاد نظم و انضباط برای بیمارستان نگرهبانی نیز استخدام کردند تا مردم با خیال راحت به درمان خویش بپردازند و مشکلی بابت بیمارستان و دارو و درمان نداشته باشند.

«دیگری داروخانه است و تمام آن‌ها در خارج شهر یزد در محلی که آن را سر کوچه بهروک می‌نامند، است و این مدرسه یکی از کارهای خیری است که به او منسوب است».

«در مورد داروها و معجون‌ها و قرص‌ها و جوشاندنی‌ها و فرش برای بیماران و ظروف مورد حاجت آن‌ها ده هزار من غله بالمناصفه هزینه نماید».

«برای انباردار داروها که مواظب و مراقب آن بوده و مکلف است که دارو وارد کند و به محتاجان بدهد به شرط آنکه مرد امین و متدین باشد و از پستی و مخلوط کردن داروها اجتناب کند هر سال سیصد و شصت من غله موصوفه به او بدهد».

«به دربان دارالشفای سالی سیصد و شصت من غله موصوفه بالمناصفه باید داد (جامع الخیرات)».

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر به کشف و طبقه‌بندی ابعاد وقف در وقف‌نامه جامع‌الخیرات یزد پرداخته است. وقف برای امورات دینی - مذهبی، تعلیم و تربیت، یاری‌گرانه، کارگزاری موقوفات و سلامت است و ابعاد وقف نیز وقف بر سادات ساکن یزد و عبوری، وقف بر اولاد، وقف بر خویشان، وقف بر کعبه معظمه، وقف بر مدینه منوره، وقف بر مشهد غروی (نجف اشرف)، وقف بر مشهد امام معصوم حسین ابن علی (علیه السلام) و وقف بر بندگان آزادشده، بوده است. مهم‌ترین موقوفه‌ها در شهر یزد جامع‌الخیرات است که جامع‌الخیرات، عنوان رساله وقف‌نامه‌ای است که سید رکن‌الدین ابوالمکارم محمد بن قوام‌الدین محمد به نظام‌حسینی یزدی (متوفی ۷۳۲ ق) و پسرش سید شمس‌الدین محمد بخشی از اموال خود را وقف کرده‌اند. وقف‌نامه مذکور در سال‌های ۷۳۲ و ۷۳۳ ق، نگارش یافته و بین سال‌های ۷۳۳ تا ۷۳۴ ق، نسخه‌های متعددی از آن به تسجیل عده‌ای از علما و قضات و نقبای آن دوره رسیده و به تصریح وقف‌نامه، نسخه‌های مذکور به اماکن مختلفی که موقوفات بدان‌ها بوده (مکه، مدینه، کربلا و ...) فرستاده شده است، تا متولیان آن اماکن از مفاد و میزان آن آگاه شوند.

با توجه به مطالب مطرح شده، می‌توان بیان کرد که موقوفات واقف محترم در ۵ حیطة قابل تقسیم‌بندی است: از جمله وقف دینی - مذهبی، وقف آموزشی (تعلیم و تربیت)، وقف برای برپایی موقوفات، وقف برای سلامتی شهروندان و وقف برای کمک‌رسانی و ایشار. ایشان برای مسائل موقوفات بسیاری را از جمله، قنات، باغ، حمام، دکان، خانقاه و کاروان‌سرا را وقف کرده‌اند تا مردم از مصارف آن‌ها زندگی خویش را بگذرانند. حال، بعد ظاهری آن شاید این مسئله باشد؛ اما پیامدهای مثبت اجتماعی و فرهنگی را نیز برای جامعه دربر داشته است؛ از جمله باعث آبادانی و توسعه شهر یزد گشته است و همین‌طور، احداث قنات‌ها باعث توسعه بخش کشاورزی نیز شده است؛ همچنین احداث این مساجد و خانقاه‌ها بعد از گذشت زمان باعث شده که شهر یزد به عنوان شهری فرهنگی و گردشگری در یونسکو ثبت جهانی گردد و باعث رونق صنعت توریسم شود. در مجموع ۵۹۱ عنوان وقف در استان یزد در وقف‌نامه به ثبت رسیده است. ۱۱۹ قنات، ۱۲ کاروانسرا،

۸۵ دکان و حجره، ۵ اصطبل، ۱۰۷ باغ، تعداد ۲۰۹ قطعه مزرعه و زمین، ۹ مسجد، ۱۰ آسیا، ۴ مدرسه، ۸ باب خانه، ۱ باب دارالسیاده، ۴ رباط، ۲ بازار، ۹ خانقاه و ۷ حمام است. بخشی از این عناوین البته به صورت کلی نوشته شده است و مشخص نیست در کجای شهر یا استان قرار دارد؛ اما بیشتر موقوفه‌ها مشخص است که در کجا و مربوط به کدام شهر یا شهرستان است.

همچنین در پی مقایسه پژوهش مذکور، با پژوهش‌های داخلی و خارجی موجود می‌توان بیان کرد که بیشتر پژوهش‌ها با رویکرد توصیفی و کتابخانه‌ای، مسئله وقف را مورد بررسی قرار داده‌اند و در واقع با پژوهش‌های محدودی در حوزه وقف مواجه هستیم. در واقع، همان طور که در پژوهش‌های ذیل نشان داده شده، بیشتر آن‌ها با روش توصیفی - تاریخی انجام گرفته است؛ اما پژوهش مذکور علاوه بر روش کتابخانه‌ای، از روش تحقیق کیفی، تحلیل تماتیک برای تحلیل دلایل وقف جامع‌الخیرات استفاده کرده است. در پژوهش حاضر سعی شده است که همه جهات وقفیات مذکور مورد بررسی قرار بگیرد. از اینکه چه وقفیاتی وجود دارد و این وقفیات دارای چه نوع کارکردی برای جامعه مذکور هستند. در واقع، همه آن‌ها با پژوهش مذکور به گونه‌ای همسو هستند؛ زیرا پژوهش مذکور به ابعاد دینی - مذهبی، آموزش، کمک‌رسانی و ایثار، پرداخته است و واقف محترم موقوفات بسیاری را وقف کرده که به پیشرفت و آبادانی شهر یزد کمک کرده است.

پژوهش‌های ذکر شده نیز هر کدام بعد دینی - مذهبی وقف، بعد اقتصادی و توسعه آن و نظر مثبت شهروندان درباره وقف را به روش توصیفی بررسی کرده‌اند؛ اما مهم‌ترین پژوهش، تحقیق میرحسینی (۱۳۸۴) بود که ایشان نیز موقوفات جامع‌الخیرات را مورد مطالعه قرار داده‌اند؛ البته ایشان با روش توصیفی و کتابخانه‌ای این تحقیق را انجام داده‌اند و دسته‌بندی‌ای از وقف‌ها داشته‌اند، که پژوهش نگارنده مکمل آن است. حتی پژوهش‌های لاتین نیز به کارکردهای مثبت وقف در جامعه اشاره کرده‌اند، که موجب رونق و آبادانی جامعه مذکور می‌گردد و بحث دینی و مالی - اقتصادی را از علل وقف می‌دانند. همچنین پژوهش غیوز باغبانی و همکاران (۱۳۹۸) با روش تحلیل مضمون انجام گرفته است که با

عوامل اجرایی و واقفان، مصاحبه شده؛ که وقف چگونه شکل می‌گیرد و برای حفظ و گسترش آن باید چکار کرد. همچنین. پژوهش صدقاتی و جلالی (۱۳۹۵)، سیدحسینی و همکاران (۱۳۹۲) نیز با روش توصیفی انجام شده است و بیان می‌کند که دخالت دولت اداره اوقاف درست نیست و باید شهروندان در امر اداره موقوفات فعالیت کنند.

همچنین تحقیق مرکزی امیدوار (۱۳۹۴) نشان داده است که شهروندان نظر مثبتی در مورد وقف کردن دارند. صفایی‌پور و همکاران (۱۳۹۳) نیز بیان کردند که، وقف کردن باعث توسعه جامعه می‌گردد. چراغی (۱۳۹۱) در پژوهش خود بحث قنات‌هایی را که سید رکن‌الدین وقف کرده‌اند، نشان داده است که آب این قنات‌ها در آبادانی شهر یزد مثرثمر بوده است. دانش یزدی (۱۳۸۷) نیز در اثر خود، کتیبه‌های سنگی شهر یزد را مورد مطالعه قرار داده که به چه نوع موقوفاتی اشاره کرده‌اند. البته میرحسینی (۱۳۸۴) در پژوهش خود که همسو با پژوهش مذکور است، وقف‌نامه جامع‌الخیرات را مورد مطالعه قرار داده است؛ البته کار ایشان با روش تاریخی - کتابخانه‌ای بوده است که این موقوفات چگونه به سید رکن‌الدین رسیده و ایشان آن‌ها را وقف کرده‌اند. وی این موقوفات را به ده دسته تقسیم‌بندی کرده است، که همه ابعاد وقف را شامل می‌شود؛ اما در پژوهش‌های لاتین وقف را از زوایای دیگر مورد بررسی قرار داده‌اند که بیشتر جنبه خیریه آن مدنظر است.

مک دونالد و راسرفورد (۲۰۱۸) نیز مؤسسات خیریه‌ای را که از دارایی‌های موجود سوء استفاده کرده‌اند، را مورد بررسی قرار داده‌اند که مورد اقدامات نظارتی قرار گرفته‌اند. کالابرس و ایلای (۲۰۱۷) نیز موقوفاتی را که با توسط سازمان‌های مردم‌نهاد اداره می‌شوند را بررسی کرده‌اند، که هرکدام دارای انگیزه‌های مختلفی از وقف هستند. آدام و لینگلباچ (۲۰۱۵) نیز موقوفات کشور آلمان را مورد مطالعه قرار داده‌اند و نشان داده‌اند که این موقوفات منبع مهم تأمین مالی بسیاری از نهادهای عمومی در آلمان بوده است. بروان (۲۰۰۸) نیز بیان می‌کند که موقوفات اسلامی در سنگاپور می‌تواند ایجاد کننده توسعه اقتصادی جامعه شود.

در آخر، نکته جامعه‌شناختی تحقیق حاضر این است که «جاری» بودن وقف که مورد

نظر واقف جامع‌الخیرات و پیش‌تر از آن، وقف‌نامه ربع رشیدی بوده، اتفاق نیفتاده است؛ یعنی به نظر می‌رسد که بخش زیادی از موقوفات این دو وقف‌نامه که مربوط به یزد هم است، متروکه شده باشد. این نکته بسیار مهمی است که به نظر محققان به ماهیت وقف در وقف‌نامه‌های کشور مربوط می‌شود. مهمترین موضوع در اعظم این وقف‌نامه‌ها، عدم فروش و یا محدودیت فروش و ترهین موقوفه‌هاست. از منظر تحقیق، این موضوع بیش از همه در مواجهه جامعه سنتی ایرانی با جامعه مدرن که در آن «پول» و نه «تیول» مبنای مبادلات و توسعه اقتصادی است، بوده است. محدودیت‌های عدم خرید و فروش و ترهین در این موقوفات و بسیاری از موقوفات دیگر جامعه ایران، مهم‌ترین چالش «وقف» با جامعه‌ای است، که بازار مدرن تعیین‌کننده روابط و بنیادهای اقتصادی آن است. در این بازار، پول مبنای مهم مبادلات است که در مدل عام و موجود وقف‌نامه‌ها در ایران به این موضوع توجهی نمی‌شود و این امر باعث افول موقوفات در تاریخ مدرن ایران شده است. نکته مهم دیگر این است که در سده هشتم هجری وقف برای تأمین سلامتی مردم انجام شده است و می‌تواند الگویی برای شرایط فعلی جامعه ما باشد، که موضوع سلامتی بسیار مهم است. لذا، انجام مطالعات جامعه‌شناختی بیشتر در این زمینه و همچنین انجام مطالعات میدانی براساس وقف‌نامه مذکور، پیشنهاد می‌گردد.

تقدیر و تشکر

این مقاله، حاصل طرح تحقیقاتی مورد حمایت سازمان اوقاف و امور خیریه شهر یزد است، که بدین وسیله از حمایت‌های این سازمان تقدیر و تشکر به عمل می‌آید.

منابع و مآخذ

- الفضلی، داهی (۱۳۷۸). «ساختار تاریخی نظام وقف از لحاظ اجتماعی، اقتصادی و تشکیلاتی، همایش دستاوردهای جمهوری اسلامی ایران در زمینه وقف»، میراث جاویدان، شماره ۳: ۲۳-۱۶.
- امام‌جمعه‌زاده، سیدجواد (۱۳۷۹). «نقش وقف در بهبود اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی»، میراث جاویدان، شماره ۲: ۷۷-۷۰.
- آه‌لر، الیزابت (۱۳۷۹). «موقوفات فرانکه در شهر هالد (نمونه‌ای زنده از سنتی کهن)»، (ترجمه: فرانک بحرالعلومی). میراث جاویدان، شماره ۴۶: ۵۵-۳۸.

- ادیبی، مهدی (۱۳۷۹). «اثرات اجتماعی سنت وقف»، *مجله علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان*، ویژه‌نامه جغرافیا و علوم سیاسی، شماره ۲: ۱۱۲-۸۵.
- امام‌وردی، محمدحسن (۱۳۹۹). «بازشناسی موقوفات عام از موقوفات خاص»، *فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی*، شماره ۱: ۸۳-۶۵.
- بمانیان، محمدرضا؛ بقایی، پرهام و امیرخانی، آرین (۱۳۸۷). «رهیافتی بر نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (با نگاه ویژه بر موقوفات شهر اصفهان)»، *فصلنامه مدیریت شهری*، شماره ۲۱: ۷۱-۵۹.
- تاجانی، بهرام (۱۳۸۵). *قانون مدنی*. قم: لاهیچی.
- چراغی، زهره (۱۳۹۱). «وقف قنات (مطالعه موردی: قنات‌های موقوفه سید رکن‌الدین در یزد)»، *فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء*، ۲۳ (۱۴): ۶۸-۵۱.
- حسینی اشکوری، سیدصادق (۱۳۸۸). «مصارف موقوفات اسلامی، متنوع و کارآمد با بررسی اسناد موقوفات استان اصفهان از عصر صفوی تاکنون»، *فصلنامه پیام بهارستان*، شماره ۳: ۴۳۰-۴۱۶.
- دانش یزدی، فاطمه (۱۳۸۷). «وقف در فرهنگ مردم یزد به استناد کتیبه‌های سنگی»، *فرهنگ مردم ایران*، شماره ۱۴: ۱۰۱-۸۷.
- رکن‌الدین افتخاری، عبدالرضا؛ پورطاهری، مهدی؛ صادق‌لو، طاهره و سجاسی قیداری، حمدالله (۱۳۸۹). «تحلیل عوامل مؤثر در مدیریت مشارکتی سیل در مناطق روستایی (مطالعه موردی: روستاهای سیل‌زده حوضه گرگانود استان گلستان)»، *فصلنامه پژوهش‌های روستایی*، شماره ۲: ۱-۲۶.
- سیدحسینی، سیدمحمد؛ ابراهیمی سالار، تقی و مظلوم خراسانی، آزاده (۱۳۹۲). «بهبود روش‌های مدیریت در سازمان اوقاف و اثر آن بر افزایش بهره‌وری در حوزه وقف»، *فصلنامه مدیریت اسلامی*، شماره ۱: ۱۲۵-۱۰۵.
- صفایی‌پور، مسعود؛ سیاحی، زهرا؛ زرگر شوشتری، محمدمبین و داری‌پور، نادیا (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز، مطالعه موردی: منطقه یک»، *مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری*، شماره ۱: ۱۰۴-۸۹.
- صداقتی، کیوان و جلالی، محمد (۱۳۹۵). «نظارت حکومت بر موقوفات: تأملی بر چالش‌های اخذ حق‌النظاره از موقوفات توسط سازمان اوقاف»، *فصلنامه پژوهش حقوق عمومی*، شماره ۵۳: ۲۱۶-۱۹۹.

- صمدی، لاله و فدایی، غلامرضا (۱۳۹۴). «تحلیل استنادی به مثابه روش تحقیق»، پژوهش‌نامه علم‌سنجی، دو فصلنامه دانشگاه شاهد، شماره ۲: ۷۰-۵۱.
- ضیغمی، رضا؛ باقری نسامی، معصومه؛ حق‌دوست اسکویی، سیده فاطمه و یادآور نیک‌روش، منصور (۱۳۸۷). «تحلیل محتوا»، نشریه پرستاری ایران، شماره ۵۳: ۴۱-۵۲.
- عمید، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
- عموعبداله‌ی، فاطمه و حاجی‌ابراهیم، رضا (۱۳۹۴). «وقف؛ بدیل سیاست اجتماعی پست مدرن»، فصلنامه علمی پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۳: ۲۷-۵۲.
- غلام‌زاده، خلیل و شارع‌پور، محمد (۱۳۸۸). «رابطه عضویت در انجمن‌های داوطلبانه با میزان اعتماد اجتماعی در میان دانشجویان دانشگاه مازندران»، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، شماره ۳۸: ۲۴۳-۲۲۱.
- غیور باغبانی، سیدمرتضی؛ رجوعی، مرتضی؛ پورنگ، علی و مرادی، محسن (۱۳۹۸). «شناسایی عوامل مؤثر بر توسعه فرهنگ وقف با رویکرد تحلیل مضمون در آستانه قدس رضوی»، نشریه علمی مدیریت اسلامی، شماره ۲: ۱۷۰-۱۴۹.
- عاملی، سید سعیدرضا و حجاری، منصوره (۱۳۹۷). «مطالعه انگاره‌های ذهنی تشکل‌های دانشجویی دانشگاه تهران: انگاره‌های شخصی انجمن اسلامی و خویش‌نهاد دانشجویی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۱ (۳): ۱۳۰-۱۰۳.
- محقق حلی، جعفر بن حسن بن یحیی (۱۴۰۹)، شرایع الاسلام (ترجمه: یزدی، ابوالقاسم بن احمد). چاپ ششم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مسعودی، عبداللطیف (۱۳۷۹). «ارزیابی شیوه‌های سنتی و نوین اداره موقوفات»، میراث جاویدان، شماره ۲: ۱۷۴-۱۶۷.
- موسوی ویانه، فاطمه (۱۳۸۸). «الزامات برنامه‌های توسعه در آینده مدیریت موقوفات»، مجله وقف میراث جاویدان، شماره ۶۶: ۳۴-۲۲.
- میرحسینی، محمدحسن (۱۳۸۴). «تکته یابی از وقف‌نامه جامع‌الخیرات»، فصلنامه فرهنگ ویژه تاریخ، شماره ۵۶: ۱۸۴-۱۶۳.
- مرکزی امیدوار، احسان (۱۳۹۴). بررسی عوامل مؤثر بر تمایل رفتاری مردم مشهد نسبت به سنت وقف. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد.

- Adam, T., & Lingelbach, G. (2015). The place of foundations and endowments in German history: A historical-statistical approach. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 44 (2): 223-247.

- Brown, R. A. (2008). Islamic Endowments and the Land Economy in Singapore: The Genesis of an Ethical Capitalism, 1830–2007. *South East Asia Research*, 16 (3): 343-403.
- Borchgrevink, K., & Erdal, M. B. (2017). With faith in development: Organizing transnational Islamic charity. *Progress in Development Studies*, 17 (3): 214-228.
- Benthall, J. (2018). Humanitarianism as Ideology and Practice. *The International Encyclopedia of Anthropology*, 1-12.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3 (2): 77-101.
- Calabrese, T. D., & Ely, T. L. (2017). Understanding and measuring endowment in public charities. *Nonprofit and Voluntary sector quarterly*, 46 (4): 859-873.
- Liamputtong, P., & Ezzy, D. (1999). *Qualitative research methods: a health focus*. USA: Oxford University Press.
- McDonnell, D., & Rutherford, A. C. (2018). The determinants of charity misconduct. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 47 (1): 107-125.

۹۲

سال دوم، شماره ۷

پاییز ۱۳۹۹

طبقه‌بندی ابعاد اجتماعی وقف جامع الخیرات شهر یزد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی